

Vrede over Israël

Jaargang 55
Nummer 2
April 2011

Van de redactie

2

**De zeven Noachidische
voorschriften**

3

**Manier van leven
of tafelmanieren**

11

Van de voorzitter

15

*Besaleël maakte de
ark van acaciabout;
Hij maakte een
verzoendeksel van
louter goud;
Hij maakte twee
cherubs van goud.
Exodus 37:1,6,7*

Tweemaandelijks orgaan, uitgegeven door Deputaten
'Kerk en Israël' van de Christelijke Gereformeerde
Kerken in Nederland

Van de redactie

Themanummer

Eind januari hield het Deputaatschap 'Kerk en Israël' een studiebijeenkomst waarin het thema 'De Noachidische geboden' centraal stond.

Rabbin R. Evers werd uitgenodigd dit onderwerp van Joodse zijde te belichten. Dr. C. Constandse, van de Protestantse Kerk in Nederland, liet zijn licht schijnen over dit thema vanuit Handelingen 15:20.

Er wordt dus onderscheid gemaakt tussen het Verbond van de HERE met zijn volk Israël en het Verbond van God met de volkeren. Het onderscheid wordt hieronder omschreven:

De Verbondswaarden voor Israël

In Exodus 24 sluit de HERE met zijn volk Israël een verbond. Israël wordt daarbij opgeroepen om in gehoorzaamheid aan Gods woorden, *de Mitswot*, te gaan leven. Israël bindt zich aan het Verbond met de woorden: *Alles wat de HERE gesproken heeft, zullen wij doen en daarnaar zullen wij horen* (Exodus 24:7). De bekendste *mitswot* zijn de 'Tien Geboden' of, zoals de Bijbel ze zelf noemt de *Aseret ha d'wariem*, de 'Tien Woorden'. Het zijn de tien beginselen die fundamenteel zijn voor de verbondsgemeenschap.

Het zijn de woorden:

1. Ik ben de HERE, uw God, die u uit Egypte geleid heb.
 2. Gij zult geen andere goden dienen en u geen gesneden beeld maken.
 3. Gij zult de naam van de HERE, uw God, niet ijdel gebruiken.
 4. Gedenk (en houd) de sabbatdag, dat jij die heiligt.
 5. Eer uw vader en uw moeder.
 6. Gij zult niet doodslaan (moorden).
 7. Gij zult niet echtbreken.
 8. Gij zult niet stelen.
 9. Gij zult geen valse getuigenis spreken tegen uw naaste.
 10. Gij zult niet begeren.
- Dit zijn de belangrijkste woorden

(*mitswot*) die het fundament vormen van alle beginselen van het Joodse leven. Volgens de Joodse traditie zijn er 613 *mitswot*. De rabbin Simlai in de derde eeuw n. Chr. zei dat door God in de Tora 248 positieve geboden (gij zult...) en 365 negatieve geboden (gij zult niet...) gegeven zijn. Het getal 248 zou overeenkomen met het aantal organen en zenuwen in het menselijk lichaam; het getal 365 komt overeen met het aantal dagen in een zonjaar.

De Verbondswaarden voor de volkeren, de Noachidische geboden

In de tijd van Bar Kocha (± 135 n. Chr.) formuleerden de Joden een universele ethiek, die we de Noachidische geboden noemen. De oudste ons bekende tekst van deze geboden treffen we aan in het Joodse traktaat *Avoda Zara* (eind 2de, begin 3de eeuw). Het zijn de fundamentele pijlers van de menselijke beschaving, die door alle mensen nageleefd moeten worden. Wie zich aan deze regels houdt, leeft in eerbied met God en de naaste en behoort tot de rechtvaardigen uit de volkeren.

Het gaat om de zeven volgende geboden:

1. Gij zult rechtspreken en overtreders voor het gerecht brengen.
2. Gij zult geen afgoden dienen.
3. Gij zult de naam van God niet lasteren.
4. Gij zult niet onzedelijk zijn.
5. Gij zult geen bloed vergieten (niet moorden).
6. Gij zult niet stelen.
7. Gij zult het vlees van een levend dier niet eten.

Bij de foto op de voorpagina

In het model van de tabernakel, de tent der samenkomst, in het Timnapark in Israël, is ook een replica van de 'ark van het verbond' met daarop het 'verzoendeksel' en twee 'cherubs', zoals beschreven in Exodus 37, geplaatst.

De zeven Noachidische voorschriften

Rabbiijn mr. drs. R. Evers

Slechts één onderscheid

De Tora bevat ook een wet voor niet-Joden, de zeven Noachidische regels. De Tora is niet eenkennig. Hoewel wij tegenwoordig de verschillende geloofsgroeperingen van elkaar onderscheiden met een veelvoud aan termen en begrippen, erkent de Tora slechts één onderscheid: Joods versus niet-Joods. Onder de term 'Joods' versta ik het onderworpen zijn aan de voorschriften van de Tora en onder 'niet-Joods' het onderworpen zijn aan de zeven Noachidische wetten, die voor alle afstammelingen van Noach tot op de dag van vandaag gelden.

Doordat de mensheid afgoden is gaan dienen en zich vastklampte aan allerlei zelf ontworpen religies zijn de Noachidische opdrachten weinig bekend, zowel in Joodse als in niet-Joodse kring. Ter gedachtebepaling som ik reeds nu deze zeven voorschriften summier op. Zij luiden:

1. *Avoda Zara*: het verbod van afgodendienst,

2. *Birkat HaSjeem*: het verbod van G-dslastering,
3. *Sjefichoet Damiem*: het verbod van moord,
4. *Arajot*: het verbod van bloedschande,
5. *Gezel*: het verbod van diefstal,
6. *Ever Min Hachai*: het verbod een lidmaat van een levend dier af te snijden,
7. Diniem: het gebod van rechtspraak.

Neveneffecten

Naast de religieuze betekenis van deze geboden zijn zij ook bedoeld als *jisjoew ha'olam*: stabilisator in intermenselijke verhoudingen. De zeven Noachidische geboden zijn de minimale richtlijnen voor iedere beschaafde samenleving. Wanneer deze leefregels niet nagekomen worden, is de samenleving gedoemd te falen op fundamentele punten. De menselijke samenleving ontbindt bij gebrek aan basale fundering.

G-d gaf deze regels aan Adam en Noach. Adam kreeg zes leefregels.

De Noachidische geboden zijn gebaseerd op: Genesis 2:

16. En de HERE God legde de mens het gebod op: Van alle bomen in de hof moogt gij vrij eten, 17. Maar van de boom der kennis van goed en kwaad, daarvan zult gij niet eten, want ten dage, dat gij daarvan eet, zult gij voorzeker sterven.

Aangevuld met Genesis 9:

3. Alles wat zich roert, wat leeft, zal u tot spijs zijn; Ik heb het u alles gegeven evenals het groene kruid. 4. Alleen vlees met zijn ziel, zijn bloed, zult gij niet eten. 5. En waarlijk, Ik zal uw eigen bloed eisen; van al het gedierte zal Ik het eisen en van de mensen onderling zal Ik het leven des mensen eisen. 6. Wie des mensen bloed vergiet, diens bloed zal door de mens vergoten worden, want naar het beeld Gods heeft Hij de mens gemaakt.

Schriftstudie
n.a.v.
Genesis 2:16-17
en
Genesis 9:3-6

Rabbiijn mr. drs.
R. Evers

*Het volk Israël
gelegerd rondom
de tabernakel aan
de voet van de
berg Sinai*

**Met Avraham
ontstond er
onderscheid
tussen de
G-ddelijke
geboden
voor de hele
mensheid
en de extra
geboden voor
de afstamme-
lingen van
Avraham**

Noach kreeg er nog een bij omdat na de Zondvloed het eten van vlees werd toegestaan. Daarom kwam er een verbod tegen dierenkwellig bij. Later werden ze op de berg Sinai in het jaar 2448 na de Schepping herhaald (3323 jaar geleden; we leven nu 5771 anno mundi). Het Joodse volk kreeg de opdracht deze voorschriften te verspreiden en te interpreteren. Uiteindelijk zal de hele wereld deze universele leefregels en beginselen van iedere maatschappij aanvaarden. De meeste beschaafde volkeren hebben ze inmiddels aanvaard, ook al erkennen ze niet de G-ddelijke oorsprong ervan.

Bronnen

De zeven Noachidische voorschriften zijn gegeven aan Noach na de zondvloed. Deze geboden gelden voor de gehele mensheid, omdat alle mensen afstammen van Noach. Wie zich daaraan houdt, komt in het Hiernamaals. Avraham heeft met Noach en zijn zoon Sem gesproken. Toen Avraham de ene G-d met Zijn aan Noach geschenken geboden erkende, scheidde hij zich als enige ware volgeling af van de rest van de wereld. Hij werd aartsvader van alle religieuze mensen en propageerde het naleven van de Noachidische geboden. Toen ontstond er een onderscheid tussen de G-ddelijke geboden voor de hele mensheid en de extra geboden voor de afstammelingen van Avraham.

De Joden kregen later bij de berg Sinai, in 2448 na de Schepping, eigen, nog uitgebreidere leefregels.

Bij het geven van de Tora werden de zeven Noachidische wetten herhaald. Het Joodse volk zou deze voorschriften onderwijzen aan de niet-Joodse volkeren. Dit gebeurde al direct bij het betreden van de Israëlische bodem. Bij de intocht in Kena'an werden er aan de ingang van het Heilige Land enorme stenen zuilen opgericht waarop de Noachidische geboden geschreven werden. Zelfs buiten Israël werd in het *galoet*, de diaspora, deze leer onderwezen en uitgedragen voor iedereen, die maar luisteren wilde.

Verbod op dierenmishandeling

Voor het bestaan van deze wetten van de zonen van Noach in de tijd van Noach zelf, die naar de traditionele Joodse berekening ongeveer 4000 jaar geleden leefde, zijn vrijwel geen archeologische bewijzen.

Archeologen vonden geen afgodenbeelden in de aardlagen van na de Zondvloed. Dit zou kunnen wijzen op de grote invloed van de Noachidische voorschriften, die afgoderij verbieden. Maar deze 'bewijzen' kunnen nauwelijks tot een sluitende conclusie leiden. Het blijft onduidelijk of dit een gevolg was van het naleven van de Noachidische geboden. Uit oude Joodse bronnen is bekend dat de wetten van Noach eerder overtreden dan in acht genomen werden.

Zes wetten waren eerder al aan Adam gegeven. Deze werden herhaald en aangevuld met een zevende gebod toen G-d het verbond van de regenboog met Noach sloot. Dit zevende gebod is het verbod op dierenmishandeling. Voor de zondvloed was het verboden vlees te eten. Maar toen toegestaan werd dieren te doden voor consumptie, werd het nodig extra maatregelen tegen dierenmishandeling te nemen.

Vegetarisme

In het scheppingsverhaal (Genesis 1:29-31) komt naar voren, dat de mensen voor de zondvloed alleen zaaddragende gewassen aten. Ook in de eschatologische wereld heet het, volgens de profeet Jesaja (11:7): *‘En de leeuw zal stro eten als het rund’*. Deze teksten beschrijven echter een ideale situatie, die bestond aan het begin van onze wereld en die pas weer zal bestaan in Messiaanse tijden. In de Tora wordt nergens aangegeven, dat het vegetarisme als een ideale levenswijze wordt beschouwd. Toen Noach en zijn zonen de ark verlieten werd hen toegestaan ook dieren als voedsel tot zich te nemen (Genesis 9:3) omdat zij de dieren hadden gered tijdens de zondvloed. Het Jodendom is gekant tegen het onnodig pijnigen van dieren, maar dieren mogen wel gebruikt worden om in de menselijke behoeften te voorzien. De mens wordt ‘hoger’ geacht dan het dier.

Ethische gronden van vegetarisme

Vele vegetariërs beroepen zich op ethische gronden. Meestal in twee vormen: of het wordt moreel verkeerd geacht het leven van een dier te nemen enkel en alleen voor de consumptie van vlees of het zou onmenselijk zijn een ander schepsel pijn te doen.

De Tora is bijzonder gevoelig in de omgang met dieren. Dieren moeten met rust gelaten worden op *Sjabbat*. Het ploegen met een os en een ezel in hetzelfde span is verboden, omdat het zwakkere dier zal proberen, ten nadele van zijn eigen gezondheid, het tempo van het sterkere bij te houden. Als een os graan moet dorsen, mag hij niet gemuilkorfd worden. Een moederdier en haar jong mogen niet op dezelfde dag geslacht worden. Niet dat die dieren zich hiervan bewust zijn. Het gaat erom dat dit als wreed beschouwd wordt. Uit de Talmoed blijkt, dat men niet aan tafel mag gaan voordat men de dieren

heeft gevoederd. Ook de rituele slachtwetten zijn gericht op het minimaliseren van pijn bij dieren (Maimonides).

Respect voor alle vormen van leven is een grondbeginsel van ons geloof. Jagen is al helemaal uit den boze, aldus Rabbi Jechezkeel Landau (1714-1793): *‘Zoiets dergelijks vinden we nergens in de Tora, behalve bij Nimrod of Esau, slechte en verdorven mensen. Dit past niet bij de afstammelingen van Awraham, Jitschak en Ja’akov’*. Niettemin is de consumptie van vlees geoorloofd, zij het met vele beperkingen.

Geen principiële verschil tussen Tora en Noachidische geboden

De zeven voorschriften heten geen Adamitische wetten. Door de zondeval en de tien generaties na Adam die niet deden wat goed was in de ogen van G-d, verloor Adam zijn patriarchale status. Hij was wel de lichamelijke maar niet meer de geestelijke voorvader van de mensheid. Noach werd voor deze positie uitverkoren omdat hij een *‘recht-schapen man’* was, *‘onberispelijk onder zijn tijdgenoten’* (Genesis 6:9).

Daarom gelden niet de zes wetten van Adam, maar de zeven wetten van Noach als richtlijn voor alle volkeren omdat G-d na de vloed een verbond sloot met Noach. Het teken van het verbond dat G-d met Noach sloot was de regenboog, die met haar zeven kleuren een eeuwige herinnering vormt aan de zondvloed en *Hasjeems* belofte aan Noach om de mens nooit meer zo te straffen.

De Tora is bijzonder gevoelig in de omgang met dieren

Het Sinaïgebergte bij zonsopgang

Hoewel de 613 geboden in de Tora niet bindend zijn voor Noachiden, staat het hen vrij om de meeste van deze geboden vrijwillig op zich te nemen

Het Catharinaklooster aan de voet van de Sinai

Er is geen principieel verschil tussen de Tora en de zeven Noachidische geboden. Noachiden wijken in hun geloof niet af van de Joodse geloofsprincipes en houden er geen fundamenteel ander gedachtegoed op na. G-d heeft de wereld geschapen en de mens zeven opdrachten meegegeven. Wanneer deze geboden nageleefd worden, is er kans op een vredige wereld.

Avraham heeft zich door zijn erkenning van de éénheid van G-d onderscheiden van zijn omgeving. Door zijn uitzonderlijke religieuze en menselijke eigenschappen koos G-d hem uit als voorvader van een volk met een aparte missie. Uiteindelijk werd die aparte status bezegeld bij de berg Sinai. Wij (Joden) geloven niet dat onze manier van leven de enige manier is en dat iedereen die niet volgens ons geloof leeft naar de hel zal gaan.

Noachiden en de de 613 Tora voorschriften

Men vraagt me wel eens: mogen niet-Joden de 613 Joodse geboden doen? De zeven Noachidische wetten zijn de zeven hoofdregels waaruit vele andere regels voortvloeien. Overtreding van deze geboden is strafbaar voor hen. De Joodse geboden zijn voor hen optioneel. Hoewel de 613 geboden in de Tora niet bindend zijn voor

Noachiden, staat het hen vrij om de meeste van deze geboden vrijwillig op zich te nemen. Hier staat ook een Hemelse beloning tegenover. Ze mogen *Sjawoe'ot*, het Wekenfeest, vieren, want toen zijn de geboden gegeven en ook *Rosj hasjana*, Joods nieuwjaar want toen werd Adam geschapen. Op deze dag wordt de hele mensheid geoordeeld. Niet-Joden mogen echter de *Sjabbat* niet als rustdag houden zoals de Joden doen. Ze mogen ook geen nieuwe feestdagen instellen. Geboden die uitsluitend van toepassing zijn op leden van het Joodse volk zijn het houden van *Sjabbat* of Joodse feestdagen op Joodse wijze, het bestuderen van de Tora gedeeltes die niet relevant zijn voor de Noachidische wetten, het schrijven van een Tora rol, het maken of dragen van *tefillien* (gebedsriemen), het maken of bevestigen van een *mezoeza* (Tora tekst aan de huisdeuren) en het accepteren van een *alija* (opgeroepen worden voor de Tora).

Noachidische geboden als bron van internationaal recht

De zeven Noachidische geboden vormen de basis van vele culturen. De bekende 17e eeuwse jurist Hugo de Groot haalt deze wetten nogal eens aan als vroege bron van het internationale recht. De Groot houdt zich bezig met de vraag of het verbod op bloedvergiegen uit Genesis (9:5-6) verhindert oorlogen te voeren. Zijn antwoord luidt, dat dit oorlog voeren niet belemmert. Als bewijs citeert hij het voorbeeld van Avraham, die de wapens opnam tegen de vier koningen. De Groot veronderstelt dat Avraham op de hoogte was van de Noachidische wetten en zich daaraan hield.

Verder haalt De Groot de oorlog van de Joden, die Egypte net verlaten hadden, tegen de Amalekieten aan. Hij stelt daarbij, dat *Mosjee* voor het voeren van deze oorlog G-d niet consulteerde (Ex. 17:9) hoewel hij het Opperwezen normaliter wél raadpleegde. Dit zijn duidelijke

bewijzen, dat de Noachidische wetten oorlog als zelfverdediging toelaten.

Tora en pacifisme

De Tora is niet pacifistisch. Oorlog is soms gerechtvaardigd. Strijd werd echter nooit verheerlijkt. De Tora-benadering van het oorlogsvraagstuk lijkt paradoxaal. Geweld mag toegepast worden om vrede te bewaren. Vrede staat hoog genoteerd in de waarden hiërarchie van de Tora maar onder omstandigheden is geweld een deugd.

Ondanks de grote nadruk op vrede, spreken de klassieke bronnen klare taal: *‘Wanneer iemand er op uit is U te doden, wees hem dan voor en dood hem eerst’* (Sjoelchan Aroech I:329:6): *‘Wanneer vijandige troepen zelfs maar dreigen aan te vallen, gaat men hen gewapend tegemoet en is het zelfs toegestaan de Sjabbatrust te ontwijden.’*

Omtrent de Tora stelt koning Salomo in Spreuken (3:17) dat *‘al haar paden vreedzaam zijn’*. Dit lijkt in schril contrast te staan tot de oorlogswetgeving, waar zelfs een dreiging serieus genomen wordt.

Zelfverdediging is niet alleen geoorloofd; het is zelfs een plicht. Waarom wordt zelfverdediging gezien als een religieuze opdracht? De Tora en de vertegenwoordigers van haar waarden werden door G-d in de geschiedenis geplaatst om in de loop der tijden bepaalde doelen te bereiken. De menselijke factor is hierbij onmisbaar. *‘U bent mijn getuigen, zegt G-d, en Mijn dienaar, die Ik heb gekozen’* (Jesaja 43:10). Als volk van G-d zijn hun overtuigingen, moreel niveau en uiteindelijk hun fysieke bestaan een G-dsbewijs. Een verdedigingsoorlog wordt verplicht omdat de Tora erfenis levend moet blijven. De Tora eist niet, dat wij onze doodsvijanden onvoorwaardelijk liefde betonen. Wel leert de Tora alleen wreedheid en slecht gedrag te haten maar niet de persoon. Ook onze vijanden zijn mensen. De Tora leert te vergeven en te

vergeten. Religie verdraagt zich niet met langdurige haatgevoelens. Maar dit laat het recht op zelfverdediging onverlet.

Het recht op leven

De keerzijde van een verbod op bloedvergieten is het recht op leven. Hoe staat de Tora daar tegenover? De Tora beschermt dit recht in Ex. 20:12: *‘Gij zult niet moorden’* en in Genesis 9:6: *‘Wie ’s mensen bloed vergiet, diens bloed zal door de mens vergoten worden want naar het beeld van G-d heeft Hij de mens gemaakt.’* Met name deze laatste woorden vormen een centraal thema in ons denken. Het houdt in dat de mens gezien wordt als een spiritueel wezen en in staat is tot goeddoen en liefde. Menselijk leven afbreken is daarom hoogverraad aan de Tora. Moord verdrijft de G-ddelijke aanwezigheid uit de wereld. *‘Hij die een mens doodt, vernietigt een hele wereld’* (Sanhedrien 4:5).

De bibliotheek van het Catharinaklooster, bewaarplaats van een der oudste handschriften van de Hebreeuwse Bijbel

De Tora is niet pacifistisch

Rabbin Evers
komt binnen
voor het houden
van zijn lezing

In de Talmud
wordt zeer
terughoudend
met de
doodstraf
omgesprongen

De jongste ontwikkeling op het gebied van abortus- en euthanasiewetgeving staan op gespannen voet met de Tora-visie op het leven. In deze tijd wordt de waarde van het leven in brede kring met de mond beleden. Toch staat het leven niet werkelijk hoog in aanzien. Sommige 'idealisten' zijn bereid om honderden onschuldige mensen te doden om hun doelen te bereiken. Velen keuren dit af maar kunnen er niettemin 'begrip' voor opbrengen. Begrip voor misdaad is delen in het kwaad.

De mens als product van een toevallige evolutie is van weinig betekenis. Maar een mens, gecreëerd door G-d voor een verheven doel, wint aan inhoud. Hier ligt de essentie van de Tora-benadering. In het Tora-denken is het verbod op doden absoluut van karakter en door G-d gegeven. De geschiedenis leert, dat 'man-made' overtuigingen tot rechtvaardiging van genocide zonder weerga

kunnen leiden, zoals aangetoond in de annalen van de Tweede Wereldoorlog en de oorlog in Joegoslavië.

Doodstraf

Het verbod op bloedvergieten staat ook de ter doorveroordeling van een misdadiger niet in de weg. De Tora besteedt veel aandacht aan het slechte gedrag van de mensen uit Sodom. Avraham, houdt een vurig pleidooi om de stad en omgeving te sparen. Uiteindelijk lukt dit niet. G-d vernietigt Sodom en Gomorra. Dit maakt de vraag naar de doodstraf hoogst actueel. De wereld reageert telkens weer zeer verdeeld op de doodstraf. Mogen wij andermans leven nemen?

Een moordenaar krijgt de doodstraf: *'Wie het bloed van mensen vergiet, zijn bloed zal door de mensen vergoten worden. Want G-d heeft de mens naar Zijn beeld gemaakt'* (9:6). Hier lijkt de doodstraf een dwingende noodzaak. Iemand die koelbloedig andermans leven neemt, verliest zelf het recht verder te leven. Voorstanders van de doodstraf stellen dat respect voor menselijk leven meebrengt, dat de mens niet ongestraft gedood kan worden. Toch worden in de Tora niet alle gevallen van doodslag met de doodstraf bekocht. Kaïn, David en Achav worden wel gestraft maar niet met een doodvonnis. In 1870 werd de doodstraf in Nederland afgeschaft. Na de Tweede Wereldoorlog werd de doodstraf weer even ingevoerd. Het Sanhedrien te Jeruzalem was reeds 40 jaar vóór de verwoesting van de Tempel, in het jaar 30 na de gewone jaartelling, gestopt met het toepassen van de doodstraf.

In de Talmud wordt zeer terughoudend met de doodstraf omgesprongen. Zo wordt de wet van *'de weerspannige zoon'* - die als hij het te bont maakt ter dood veroordeeld kan worden - vier pagina's lang in de Talmud besproken (B.T. Sanhedrien 68b-72a) maar daarna

wordt besloten dat het geval van *'de weerspannige zoon'* nooit is voorgekomen en ook nooit zal voorkomen. Deze wet werd alleen gegeven voor studie, maar niet voor de praktijk. In B.T. Sanhedrien 51b wordt de studie van de doodstraffen vergeleken met de studie van de offers, die ook geen praktijk meer zijn.

In de Misjna (Makkot 1:10) wordt gesteld dat een Sanhedrien, dat iemand één keer per zeven jaar ter dood veroordeelt, beschouwd wordt als een bloedbank. Rabbi Elazar ben Azarja meent dat zelfs één keer in de 70 jaar al veel te veel is. Rabbi Tarfon en Rabbi Akiva stellen dat als zij in het Sanhedrien zouden hebben gezeten, er nooit een doodstraf zou zijn uitgesproken. Maar Rabbi Sjimon ben Gamli'el stelt dat dit averechts zou werken: *'Met zo een opstelling zouden er veel moordenaars onder Israël zijn.'*

Toch werd de doodstraf voor levensgevaarlijke criminelen, soms zelfs tot in de Middeleeuwen, nog uitgesproken. Waar de Joodse rechtbanken met deze juridische bevoegdheden waren bekleed, zoals in Spanje onder de heerschappij van de moslims, werden soms doodvonnissen uitgevoerd, wanneer bepaalde individuen een ernstige bedreiging vormden voor de gemeenschap. In de Responsa van Maharam Lublin (138) staat beschreven dat deze Joodse rechtbanken liever niet een van de vier Bijbelse doodstraffen toepasten, om niet de schijn te wekken dat zij zich Sanhedriale bevoegdheden aanmaten. Toen de eerste moordzaak in de staat Israël werd gehouden telegrafeerden beide Israëliische Opperrabbijnen de minister van Justitie de doodstraf onmiddellijk af te schaffen. Een doodvonnis achtten zij in strijd met de Joodse wet. Toch werd Eichmann ter dood veroordeeld vanwege genocide. Soms kan men niet anders.

Eerdere pogingen om het Noachidische wetstelsel te doen herleven

De meeste Noachidische wetten staan niet expliciet vermeld in de Tora omdat *Mosjee* slechts die wetten beschreef, die G-d Zelf via hem aan het Joodse volk meedeelde.

Tegenwoordig worden veel pogingen ondernomen om het Noachidische gedachtegoed nieuw leven in te blazen. Dat is niet iets van deze tijd maar is al een oud streven. Maar het heeft een sluimerend bestaan geleid omdat wij (Joden) geen missie bedrijven en de ons omringende volkeren ons vaak verboden om onze overtuiging uit te dragen. Maar na de Emancipatie kwamen toch weer nieuwe initiatieven los. Ongeveer anderhalve eeuw geleden werden weer serieuze pogingen ondernomen om het Noachidische wetstelsel te doen herleven. Nu het Joodse volk zijn morele voortrekkersrol weer durft op te pakken, heeft ook de Noachidische leer weer meer aanzien gekregen.

Universele religie

De wetten van Noach zijn als zodanig van groot belang voor het hedendaagse oecumenisch streven. Ze staan uitgewerkt in de *Talmoed*, die opgeschreven is tussen 200 en 500 na de gewone jaartelling. Maar toen heersten de Romei-

Tegenwoordig worden veel pogingen ondernomen om het Noachidische gedachtegoed nieuw leven in te blazen

Rabbijn Evers, gezeten naast ds. Groenleer, spreekt over de Noachidische geboden

nen wreed over Israël. Die trokken zich niets aan van Joodse opvattingen over universeel recht. Het recht van de sterkste gold toen.

Des te opmerkelijker en overtuigender spreekt dit voor de oprechtheid van de Talmoedgeleerden. Waarheidsgetrouw volhardden zij in hun streven naar een universeel recht. Inderdaad deden zij dat in een tijd van voortdurende vervolging door vijandige overheden.

Monotheïsme

De Wijzen van de Talmoed stelden het Noachidische systeem voor als een religie voor de gehele mensheid. Het Noachidische G-dsbegrip wijkt niet af van het pure monotheïsme van *Mosjee* en de Joodse profeten. Het enige verschil tussen het Joods-religieuze systeem en het Noachidische stelsel is van praktische aard. De Talmoed verwacht slechts van de Noachidische bekeerling, dat hij of zij de wetten van Noach aanvaardt als het resultaat van een G-ddelijke openbaring. Hoewel veel Noachidische voorschriften ingang vonden bij vrijwel alle volkeren, zoals het verbod van stelen en moorden, hebben zij dit niet aanvaard als G-ddelijke wetten. Zij achtten het raadzaam zich aan deze wetten te houden op rationele gronden, omdat een maatschappij daarzonder ondenkbaar is.

Diniem, rechtspraak en wetgeving

Kunnen de zeven Noachidische geboden nog uitgebreid worden? Laten we als voorbeeld het gebod van *'diniem'* (rechtspraak) nemen. Op grond van de Babylonische Talmoed (Sanhedrien 59a), zijn alle Geleerden het erover eens, dat hieronder zowel een gebod als een verbod valt. Het gebod is de instelling van rechtbanken en het verbodsaspect hiervan houdt in, dat elke daad, die als mogelijk gevolg heeft, dat er een onjuiste beslissing door de rechtbank wordt genomen, ongeoorloofd is. Verder vallen onder het gebod

van rechtspraak vele bepalingen uit het Joodse wetsysteem. Zo zijn de volgende Joodse bepalingen ook van kracht voor de Noachiden:

1. Het gebod om in elke leefgemeenschap rechters en uitvoerders van de rechtelijke beslissingen aan te stellen, in moderne termen: de rechterlijke en uitvoerende macht;
2. Het gebod om de strijdende partijen voor de wet gelijk te behandelen en getuigen op degelijke wijze te onderzoeken;
3. Een aantal verboden, zoals het verbod tegen overschrijden van bevoegdheden, het aannemen van steekpenningen, het voortrekken van de ene partij boven de andere als uiting van partijdigheid of angst voor één van de partijen, het bevoordelen uit medelijden van een armlastige of zielige partij bij het geding, het aanstellen van een onkundig of onbedreven rechter, het horen van één van de partijen in afwezigheid van de andere partij, eigenrichting en het afleggen van valse getuigenissen en nog enkele verboden, die Maimonides opnoemt bij de Tora verboden, in totaal 20 van de 613 ge- en verboden van de Tora. Volgens Maimonides (1135-1204, Fostat) houdt het Noachidische gebod van rechtspraak slechts deze 20 bepalingen in. Nachmanides (1194-1270, Gerona) is echter de mening toegedaan, dat rechtspraak veel meer omvat dan de hiervoor opgesomde ge- en verboden. Nachmanides geeft dit aan in zijn commentaar op het Bijbelse verhaal van de verwoesting van de stad Sjechem door de stamvaders Sjimon en Levi, de zonen van Ja'akov, uit wraak voor de aanranding van hun zuster Dina in het 34e hoofdstuk van Genesis.

Manier van leven of tafelmanieren

Dr. Coen Constandse

De Noachidische geboden en Handelingen 15

Een fundamentele vraag

Het jodendom leeft met geboden.

'Gezegend U, Eeuwige onze God, Koning der wereld, die ons door zijn geboden een bijzondere taak hebt opgelegd ...' Men telt 613 geboden. Voor niet-Joden verwijst het Jodendom naar het verbond van de Eeuwige met Noach en zijn zonen (Gen. 9). De rabbijnse traditie ziet daar een aantal universele leefregels gegeven. In de regel telt men er zeven: een gebod tot rechtspreken, en verboden op afgodendienst, moord, ontucht, godslastering, diefstal en het eten van een deel van een levend dier.

St Marcuskerk te Jeruzalem. Volgens een traditie kwam op deze plek de eerste gemeente samen

Een spannende vraag is: gelden die ook voor (niet-joodse) christenen? In de eerste christelijke gemeentes is namelijk

dezelfde vraag aan de orde die achter die rabbijnse Noachidische leefregels zit: als het doen van *mitswot* van de Tora aan Israël geboden is, waartoe zijn dan niet-Joden voor Gods aangezicht verplicht? In Handelingen 15 is die vraag expliciet aan de orde. En sommige christelijke Farizeeërs (die waren er dus! Dat moet ons al voorgoed afleren om de farizeeërs als de stereotype tegenstanders van Jezus te zien) willen een harde, duidelijke lijn: ook niet-Joden moeten alle geboden houden, tot en met de besnijdenis aan toe. Dus eigenlijk zeggen zij: ze moeten Jood worden. Maar de meerderheid beslist – na het horen van Petrus' relaas over de ontmoeting met niet-Joden – anders.

Want het heeft de heilige Geest en ons goed gedacht, u verder geen last op te leggen dan dit noodzakelijke: onthouding van hetgeen de afgoden geofferd is, van bloed, van het verstikte en van hoererij; indien gij u hier voor wacht, zult gij wèl doen. Vaart well! (Hand. 15:28-29)

Dit lijkt wel wat op die Noachidische geboden. Wat moeten we daarvan denken?

De oorsprong van de Noachidische geboden

Laten we eerst eens wat nader kijken naar die Noachidische geboden. De rabbijnen verbinden die zoals gezegd aan het verbond met Noach. Maar als we Genesis 9 lezen, vinden we ze niet direct terug, alleen moord en het eten van bloed: *Alleen vlees met zijn ziel, zijn bloed, zult gij niet eten (...)* Wie des mensen

als het doen van *mitswot* van de Tora aan Israël geboden is, waartoe zijn dan niet-Joden voor Gods aangezicht verplicht?

Dr. Coen Constandse

De St. Marcuskerk, nu het middelpunt van de Syrisch-orthodoxe of Jacobiëngemeenschap

Het is mondelinge Tora, die later is ontstaan, als uitwerking van het Bijbelse verhaal

bloed vergiet, diens bloed zal door de mens vergoten worden, want naar het beeld Gods heeft Hij de mens gemaakt (Gen. 9:4,6). De meeste wetenschappers zijn het er wel over eens dat de Noachidische geboden pas later zijn opgesteld. Het is mondelinge Tora, die later is ontstaan, als uitwerking van het Bijbelse verhaal. Maar de vraag is dan: wanneer zijn ze dan wel ontstaan? En wanneer worden ze daadwerkelijk voorgehouden aan niet-Joden om godsdienstig te leven?

De oudst bekende vermelding is te vinden in het boek *Jubileën*, een hervertelling van het begin van het Bijbelse verhaal uit de tweede eeuw voor onze jaartelling. Daarin wordt het Bijbelse verbod (bloed eten, bloed vergieten) uitgebreid en geëxpliciteerd (o.a. met gerechtigheid doen, God zegenen, ontucht vermijden). Dit wijkt nog wel iets af van de uiteindelijke zeven Noachidische geboden, maar er zijn duidelijk overeenkomsten. Maar de vraag is wel: werden deze geboden ook echt in praktijk gebracht en hielden de Joden dit de niet-Joden ook voor als geboden? Zag men de niet-Joden als 'kinderen van Noach'? Dat is moeilijk met zekerheid vast te stellen, maar het lijkt erop dat dit toentertijd nog

niet het geval was. De toenadering van niet-Joden tot het Jodendom wordt vermoedelijk pas later echt zo omvangrijk dat aparte geboden nodig zijn. Voor zover is na te gaan, ontstaan de Noachidische geboden als wetgeving pas 2 tot 3 eeuwen later. Wat we in *Jubileën* hebben, is vooral een *verhaal*, maar nog geen praktisch uitgevoerde en gehandhaafde *wetgeving* – in Joodse, rabbijnse termen: *haggada* en nog geen *halacha*. Het Jubileën-verhaal over Noach bedoelt vooral te vertellen dat deze rechtvaardige ook voor het Sinä-verbond al volgens de Tora leefde.

Regels voor de omgang met niet-Joden

Vanaf grofweg het begin van onze jaartelling oefenen synagoge en jodendom een grote aantrekkingskracht uit op niet-joodse religieuze zoekers. Relatief velen zoeken toenadering en een deel van hen wordt *proseliet*: zij gaan over tot het jodendom en gaan dus leven volgens alle joodse geboden. Anderen gaan niet zover, maar blijven wel betrokken (zij worden wel 'godvrezenden' genoemd). Er blijft dus een aanmerkelijke groep van meelevendenden, voor wie niet alle regels gelden. Onder meer door dit verschijnsel ontstaat de praktische noodzaak tot regulering, tot een basale leefregel – dus tot zoiets als de Noachidische geboden. Er is een situatie, een praktijk ontstaan die om regulering vraagt. Dat is ook kenmerkend voor de *halacha*: in nieuwe situaties wordt een toepassing gezocht van de overgeleverde geboden.

De formulering van een kern-Tora

In de loop van de eerste eeuw van onze jaartelling nemen de spanningen tussen het Joodse volk en de Romeinse machthebbers toe. Er komen meer anti-Joodse maatregelen en na de opstanden in de eerste en tweede eeuw vinden ook regelrechte vervolgingen plaats. In die tijd formuleren de rabbijnen een aantal kerngeboden (en daarmee verbonden

dus ook ‘hoofdzonden’): hiertoe is een Jood onder alle omstandigheden verplicht. Andere geboden mogen onder dwang of onder moeilijke omstandigheden overtreden worden, maar een Jood mag onder geen beding *moorden, ontucht plegen of afgoden dienen*. Uiteraard was er al eerder nagedacht over wat de kern van de Tora is. Jezus geeft zo’n samenvatting met het gebod van liefde tot God en tot de naaste en ook andere Joodse geleerden doen dat op een vergelijkbare manier. En het verhaal in Jubileeën dat we al tegenkwamen getuigt er ook al van. Maar nu wordt het ook *halacha*, wetgeving.

Deze twee lijnen – de omgang van Joden en niet-Joden, en de formulering van een kern-Tora – komen samen in de Noachidische geboden. Niet-Joden zijn verplicht tot een beperkt aantal geboden, die betrekking hebben op de kern van de Tora. Minder, maar evengoed gewichtige geboden dus! De eerste formulering hiervan vindt waarschijnlijk ergens in de loop van de tweede eeuw plaats. Hierna wordt het nog uitgebreid en verder uitgewerkt tot het meest gangbare zevental, dat uiteindelijk in de Talmoud terecht komt. (Nog weer komt het tot een uitwerking van de zeven tot een dertigtal geboden.)

Handelingen 15

Terug naar Handelingen 15 – en naar de eerste eeuw en de situatie van de eerste christelijke gemeentes. Het lijkt erop dat we in Handelingen 15 iets vergelijkbaars hebben als die Noachidische geboden (een voorloper misschien). Maar die schijn bedriegt. Naast het evidente maar niet onbelangrijke feit dat de term ‘*zoon van Noach*’ überhaupt niet valt (hetgeen verder aannemelijk maakt dat het idee van de uiteindelijke geheel van de Noachidische geboden toen nog niet gevormd was), is er een belangrijk en wezenlijk verschil. Deels gaat het over dezelfde vraag: waartoe zijn niet-Joden

verplicht. Maar de context van de christelijke gemeente is een andere dan die van het rabbijnse jodendom. In de christelijke gemeente gaat het namelijk om het samenleven van Joden en niet-Joden binnen een hechte gemeenschap. Dat is het voor veel Joden in de eerste eeuw het ongehoorde en aanstootgevende van de gemeente. Met name Handelingen getuigt daar ook van: hoe omstreden en onvanzelfsprekend de zending tot en toenadering van de niet-Joden was. Er werd juist ook in die tijd van Joodse zijde over het algemeen scherp de hand gehouden aan de afgrenzing ten opzichte van de niet-Joden, die veelal de reputatie hadden ‘heidenen’ te zijn (in de afkeurende

*Codex Syriacus,
het evangelie in
de taal die
Jezus sprak. De
Syrisch-orthodoxe
gemeente leest er
nog uit*

betekenis van het woord): afgodendieners, letterlijk en figuurlijk van God los, in godsdienstig en seksueel opzicht, maar ook in het eten en tafelmanieren.

Een eigen weg met de Eeuwige

Maar nu is daar opeens die christelijke gemeente, waarbij de gezamenlijke maaltijd een centrale plaats inneemt, en dus, met de *'heidenzending'*: Joden en niet-Joden samen aan tafel. Ongehoord, gezien het belang van voedselreinheid in het jodendom! De christelijk-farizese reactie - ze moeten Jood worden - is Joods gezien begrijpelijk, en ook algemeen menselijk herkenbaar: een afweer tegen het andere, vreemde. *'Laten ze zich assimileren, aan ons gelijk worden!'* Het is indrukwekkend om te zien dat het rabbijnse jodendom en de uit het jodendom voortkomende christelijke gemeente uiteindelijk zo niet reageren, en voor niet-Joden een eigen plaats inruimen, een eigen weg met de Eeuwige voor hen begaanbaar zien.

Zie het eerdergenoemde citaat uit Handelingen 15. Geen verdere lasten dus, behalve ... ja, wat? De woorden *'verstikte'* en *'hetgeen de afgoden geofferd is'* hebben beide betrekking op voedsel (o.a. of het *'koosjer'* geslacht is), en waarschijnlijk moet ook het woord *'bloed'* zo begrepen worden (geen bloed eten dus). Het gaat dus niet om ethiek of manier van leven, maar om reinheid, tafelmanieren. *'Ontucht'* zou wel meer ethisch bedoeld kunnen zijn, maar vermoedelijk werd ook dat sterk in termen van reinheid verstaan (en het omvat in ieder geval ook de in die tijd niet ongebruikelijke tempelprostitutie).

Door deze regels kunnen Joden en niet-Joden gezamenlijk de maaltijd blijven vieren en blijft de gemeente dus een. De apostelen grijpen hier terug op Leviticus 17 en 18: ook daar gaat het over het samenwonen en samenleven van Joden en niet-Joden in een gemeenschap.

Kortom, in Handelingen 15 gaat het nu net niet over een voorloper van de Noachidische geboden. De betekenis van deze geboden voor christenen moeten we niet aan deze tekst willen ophangen. Dat hoeft ook niet: de vermaningen in de apostolische brieven vertonen overeenkomsten met de Noachidische geboden. Steeds gaat het ook daar om de drie kernzonden, vaak uitgebreid met een aantal andere zaken. Ook van niet-Joden wordt een bepaalde manier van leven gevraagd, een leven volgens een aantal geboden, volgens de kern van de Tora. Daarin stemmen de apostelen en de rabbijnen overeen. Een dubbel getuigenis dus. Dat moeten we ter harte nemen.

Literatuur:

M. Bockmuehl, *Jewish Law in Gentile Churches. Halakbah and the Beginning of Christian Public Ethics*, Grand Rapids 2000

Klaus Müller, *Tora für die Völker. Die noachidischen Gebote und Ansätze zu ihrer Rezeption im Christentum*, (Studien zu Kirche und Judentum), Berlin 1994

W. Zuidema, J. Op 't Root, *En God sprak tot Noach en zijn zonen. Een joodse code voor niet-joden?*, Baarn 1991

Het gaat in Handelingen 15 dus niet om ethiek of manier van leven, maar om reinheid, tafelmanieren

Deputaten Kerk & Israël tijdens de bezinningsbijeenkomst

Van de Voorzitter

Ds. Jan Groenleer

In april 2009 schreef de toenmalige voorzitter, ds. H. Biesma, zijn 'Van de voorzitter'. Sindsdien is er onder dit kopje geen nieuws meer doorgegeven. Hoog tijd dus om de traditie weer op te pakken. Graag vraag ik uw aandacht voor m.n. drie aspecten.

Mutaties samenstelling deputaatschap

Met grote dankbaarheid mogen we terugzien op de intensieve inzet die ds. H. Biesma aan de dag heeft gelegd voor ons deputaatschap. 27 Jaar maakte hij er deel van uit, waarvan 25 jaar als voorzitter. In zoveel jaren raak je wel vertrouwd met wat er speelt in de relatie Kerk en Israël. Van de kennis en ervaring die hij in al die jaren heeft opgedaan en zijn jarenlange voorzitterskunst hebben we mogen genieten. We gunnen hem de rust en we wensen hem van harte Gods zegen toe.

Deputaten hebben gemeend mij te moeten aanwijzen als voorzitter, een taak die ik met enige schroom heb aanvaard.

De particuliere synode (p.s.) van het Oosten benoemde ds. M.W. Vrijhof als deputaat. In hem mochten we een oude bekende in ons deputaatschap begroeten die vanuit een vorige periode heel veel kennis en ervaring heeft opgedaan. Afscheid moesten we ook nemen van ds. R. van de Kamp die had aangegeven niet voor herbenoeming in aanmerking te willen komen wegens emeritaat en enkele andere kerkelijke taken. We denken met dankbaarheid terug aan zijn inzet en grote betrokkenheid. In zijn plaats werd door de p.s. van het Oosten ds. R. Jansen benoemd.

Na 8 jaar heeft ook ds. J.G. Schenau afscheid genomen van ons deputaatschap. Als eerste secretaris heeft hij enorm veel werk verzet. Het was bij hem in goede handen. Naast het schrijf-

werk liet hij ook van zich horen. In de vergaderingen had hij een zinvolle en opbouwende bijdrage waarin naast de ernst ook de nodige humor niet ontbrak. We zijn er dankbaar voor.

In zijn plaats benoemde de generale synode ds. F.W. van der Rhee die daarvoor al tweede secretaris was.

Eerste en tweede secretaris kan niet een en dezelfde persoon zijn. Daarom moest in zijn plaats ook weer worden voorzien. Ds. A.J. van der Toorn zat in ons deputaatschap namens de p.s. van het Noorden. Omdat hij een beroep naar Haarlem had aangenomen, zou zijn plaats in het deputaatschap komen te vervallen. Toch kon hij voor het deputaatschap behouden blijven omdat de generale synode hem benoemde als opvolger van ds. Van der Rhee. We zijn daarover zeer verheugd en we hebben er alle vertrouwen in dat hij deze taak ook bekwaam en met vreugde zal verrichten. De p.s. van het Noorden benoemde in zijn plaats ds. D.J.K.G. Ruiter.

Visiedocument

In april 2009 schreef ds. Biesma dat het deputaatschap hard bezig was met het voorbereiden van een visiedocument. Het lag in de bedoeling om dat document in de loop van dat jaar aan de kerken toe te zenden. Voortschrijdend inzicht, zoals dat heet, heeft ertoe geleid dat we het passend vonden dat eerst de generale synode de tekst daarvan zou zien. We zijn verheugd dat het concept inmiddels door de generale synode goed ontvangen is. De opmerkingen die zijn gemaakt, zullen worden verwerkt. Daarna zal het document aan de kerken worden gezonden. We hopen dat nu in de loop van dit jaar te doen. Het document bestaat uit tien stellingen waarin de visie van onze kerken m.b.t. de relatie Kerk en Israël onder

We namen afscheid van ds. H. Biesma, die 27 jaar deel uitmaakte van ons deputaatschap, waarvan 25 jaar als voorzitter.

Ds. Jan Groenleer

Ds. Kees Jan Rodenburg, Israëlconsulent namens het Centrum voor Israëlstudies, is definitief terug in Nederland. Het CIS startte een procedure om in de vacature te voorzien

woorden wordt gebracht. Elke stelling wordt telkens in ongeveer één A4tje toegelicht. Overwogen wordt om de stellingen ook op te nemen in een folder waarbij de toelichting in enkele eenvoudige zinnen wordt gegeven. Wie meer wil weten over hoe wij m.b.t. Israël bezig zijn, heeft dan in kort bestek een heel overzicht.

CIS en de Israëlconsulent

Een belangrijk aspect van ons werk is het samenwerkingsverband dat we hebben in het Centrum voor Israëlstudies (CIS) met de Christelijke Hogeschool Ede (CHE) en de Gereformeerde Zendingsbond in de Protestantse Kerk in Nederland (GZB). Het CIS wil de Joods-christelijke ontmoeting bevorderen, zowel in Nederland als in Israël. Studie, bezinning en onderwijs zijn daarbij belangrijke noties. De ontmoeting zoals het CIS die nastreeft, wordt gekenmerkt door de kernwoorden luisteren, dienen en getuigen.

Met het oog op die ontmoeting is ds. Kees Jan Rodenburg indertijd als Israëlconsulent uitgezonden naar Israël. Het gezin Roodenburg is inmiddels weer teruggekeerd in Nederland. Ook als deputaatschap zijn we dankbaar voor het vele goede werk dat hij namens het CIS heeft mogen doen in Israël. Wie een reis naar Israël heeft gemaakt en

daar ook kennis maakte met de wijze waarop hij contact onderhield met personen en instanties in die samenleving, raakte diep onder de indruk. Momenteel loopt bij het CIS de procedure om in de ontstane vacature te voorzien. We hopen en bidden dat deze spoedig vervuld kan worden. Continuïteit is van groot belang om wat opgebouwd is voort te kunnen zetten.

Tenslotte

Ons deputaatschap is vertegenwoordigd in diverse instanties, zoals het Interkerkelijk Contact Israël (ICI), Nes Ammim, en het Overlegorgaan van Joden en Christenen (OJEC). Bij al deze instanties komen verschillende aspecten van de relatie Kerk en Israël aan het licht die over het algemeen zeer complex is. Het is goed om daar ook bij betrokken te zijn om van en met elkaar te leren. De huidige ontwikkelingen in de Arabische wereld en het Midden-Oosten zullen ongetwijfeld de aandacht vragen van regeringsleiders en politici. Als kerk hebben we er ook mee te maken om de eenvoudige reden dat de God van Israël, de God is van de geschiedenis. Wij geloven dat Hij in de geschiedenis op een unieke manier een wending heeft aangebracht door de komst en het werk van Messias Jezus. In dat licht bidden we ook om vrede over Israël.

Colofon

Commissie van redactie

drs. C.J. van den Boogert
ds. A. Brons
ds. D.J.K.G. Ruiters

Eindredacteur

drs. C.J. van den Boogert
Graspieper 8
8081 ZR Elburg
tel.: (0525) 69 02 22
e-mail:
keesvandenboogert@kpnmail.nl

Internetpagina

www.kerkenisrael.nl

Administratieadres

Landelijk kerkelijk bureau
van de Chr. Geref. Kerken
Ghandistraat 2
3902 KD Veenendaal
Postbus 334
3900 AH Veenendaal
tel. (0318) 58 23 50
fax (0318) 58 23 51
e-mail: lkb@cgk.nl

Penningmeester

H. van Braak
Prins Willem-Alexanderpark 133
3905 CD Veenendaal

tel.: (0318) 51 54 27

e-mail:

penningmeester@kerkenisrael.nl

Bankrekeningnummer 365271,
t.n.v. Dep. Kerk & Israël Chr. Geref
Kerken te Veenendaal

Voor legaten en schenkingen
kunt u contact opnemen met de
penningmeester; hij geeft ook
gaarne informatie over diverse aan
te bevelen projecten.